

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Teze disertační práce

PhDr. Marta Koutová

**Užití slovesného času ve vedlejších větách obsahových
v češtině**

**The Use of Verb Tense in Subordinate Content Clauses in
Czech**

Praha 2018

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jarmila Panevová, DrSc.

Úvod

Cílem této disertační práce bylo podrobné pojednání o vedlejších větách obsahových, se zvláštním zaměřením na slovesné časy v nich užívané.

Jak uvádí P. Karlík, věty obsahové jsou „vedlejší věty/klauze, kterými je ve valenční pozici vyjadřován propoziční aktant implikovaný v sémantické struktuře nositele valence a které tak sémanticky tento výraz kompletují“ (*Encyklopedický slovník češtiny*, heslo *Věta obsahová*, 2002, s. 522).

Vedlejší věty obsahové jsou tradičně považovány za vlastní sféru uplatnění relativních časů v češtině. Bohemistická literatura se proto větami obsahovými zabývala většinou právě s přihlédnutím k specifickému užití slovesných časů. Téma užití relativních časů ve větách obsahových v češtině bylo v české lingvistice zkoumáno zvláště v 60., 70. a 80. letech 20. století (i když poprvé s termínem *věta obsahová* pracuje již V. Ertl ve svém zpracování *Gebauerovy Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*, srov. 5. vyd., 1914). Velmi obsáhle a detailně se vedlejšími větám obsahovým věnuje J. Bauer ve vynikající studii *Souvětí s větami obsahovými* (1965), kterou lze i dnes považovat za základní literaturu o větách obsahových. Bauer vymezuje tři základní typy vedlejších vět: 1. věty obsahové, 2. věty doplňovací vztahné, 3. věty příslovečně určovací. Ve své studii se autor poprvé detailně zabývá extenzí i intenzí pojmu „věta obsahová“, velký prostor věnuje též rozdílu mezi vedlejšími větami obsahovými a doplňovacími vztahnými.

Z hlediska generativní gramatiky zkoumali v 70. letech vedlejší věty obsahové a časy v nich užívané P. Sgall, E. Hajičová a zvláště J. Panevová. Jedná se např. o práce *The Meaning of Tense and its Recursive Properties* (Hajičová–Panevová–Sgall, 1971), *Relativní čas a rekurzivní vlastnosti významu času* (Panevová, 1971a), *Relativní čas* (Panevová–Sgall, 1971) a zejména *Vedlejší věty obsahové* (Panevová, 1971b); společným cílem těchto prací bylo přeformulovat uplatňování časových forem při hlubokém zanoření vedlejších vět.

Větami obsahovými se ve své monografii *Souvětí spisovné češtiny* (1970, 1972) zabývá i K. Svoboda. Věty obsahové jsou podle něj nepříslovečné vedlejší věty podmětne, předmětne a přívlastkové uvozené určitými spojovacími prostředky (spojkami *že, zda, jak* aj. a autosémantickými spojovacími prostředky), ve kterých se užívá relativních časů nebo kondicionálu (Svoboda, 1972, s. 62).

Z Bauerova článku *Souvětí s větami obsahovými* vycházejí pojednání o větách obsahových ve *Skladbě spisovné češtiny* J. Bauera – M. Grepla (1972, 1975 a 1980).

O klasifikaci obsahových vět založenou na valenční teorii usilují ve vydání *Skladby spisovné češtiny* z roku 1986 a později ve *Skladbě češtiny* (1998) M. Grepl a P. Karlík. Autoři

se zde více zaměřují na charakteristiku sémantických tříd predikátů uvozujících věty obsahové. Jak jinde upozorňuje P. Karlík, „neliší se zásadně od Bauera, pokud jde o klasifikaci, k níž na základě valenční analýzy dospívají; hlavní rozdíl je v tom, že klasifikaci obsahových vět už neopírají o bauerovskou její „původní platnost“ jako věty samostatné, ale o vlastnosti struktury s obsahovou větou samé“ (*NESČ*, heslo *Obsahová věta*, 2017, s. 1222).

Na Bauerovu koncepci navazuje též akademická *Mluvnice češtiny* (1987), která z hlediska valenční syntaxe popisuje jednotlivé základové souvětné struktury s větami obsahovými a dále vedlejší věty obsahové zkoumá na základě rozdělení do pěti tříd podle sémantiky uvozujícího predikátu.

Zatímco v brněnské *Příruční mluvnici češtiny* (1996) nenajdeme o větách obsahových zmínku, v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002) téhož autorského kolektivu jsou vedlejší věty obsahové zmíněny několikrát a je jim věnováno i samostatné heslo „*Věta obsahová* (v. *kompletivní*)“, zpracované P. Karlíkem (s. 522–523). P. Karlík je rovněž autorem rozšířeného hesla „*Obsahová věta (kompletivní věta)*“ v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (2017, s. 1222–1225).

V *Akademické gramatice spisovné češtiny* F. Štíchy a kol. (2013) se rozlišují tři základní formálně-významové vztahy klauzí v rámci souvětí: kompletace (doplňování), determinace (určování) a koordinace (přiřazování). S termínem „věta obsahová“ se zde nesetkáme. Užívá se zde termínu „věta kompletivní“, tím jsou ovšem bez dalšího terminologického rozlišení označovány jak věty obsahové, tak věty doplňovací vztahné (v Bauerově terminologii). Oba typy vět jsou uváděny jako příklady souvětné kompletace. (Štícha, 2013, s. 792–793)

Od 90. let 20. stol. do současnosti stojí vedlejší věty obsahové spíše na okraji lingvistického zájmu. Přitom teprve v poslední době, kdy jsou k dispozici velké elektronické korpusy, máme dostatek materiálu, na kterém můžeme věty obsahové a časy v nich užívané zkoumat. Této možnosti hojně využíváme i v této disertační práci, která je založena hlavně na analýze dokladů z Českého národního korpusu. Díky mnohonásobně bohatšímu materiálu, než měli lingvisté k dispozici dříve, tak můžeme závěry našich předchůdců lépe ilustrovat, a jak ukazujeme několikrát v této disertační práci, některé jejich závěry je třeba poněkud přehodnotit.

Korpusová analýza byla hlavní metodou naší práce. Celkem jsme v této práci použili téměř 1300 dokladů z ČNK, některé k ilustraci již známých tezí, další doklady posloužily jako zdroj poznatků nových. Pracovali jsme převážně s korpusem SYN (naposledy verze 5), zahrnujícím všechny dostupné synchronní korpusy psané češtiny. Pokud byl objem dat příliš

velký, omezili jsme vyhledávání pouze na dílčí korpusy SYN2010 či SYN2015. Jako příklad dotazů, které jsme do korpusových vyhledavačů Bonito a KonText zadávali, můžeme uvést dotaz, jehož pomocí jsme z korpusu SYN2010 získali vedlejší věty s nedokonavým predikátem v préteritu závislé na slovese v minulém čase:

```
[tag=".....R.*"] [{}0,1] [word="\,"] [(word="že") | (word="jak") | (word="zda") | (word="jestli")] [{}0,3] [tag=".....R.....I"], kde R na 9. pozici = minulý čas a I na 16. pozici = imperfektum (nedokonavé sloveso).
```

Pomocí negativního filtru jsme vyřadili všechny kondicionálové tvary (*by*, *bych.**, *aby.** atd.). Ze získaných dokladů jsme pak většinu použili k vytvoření souboru vedlejších vět obsahových, na nichž jsme mohli zkoumat, kdy dané nedokonavé préteritum vyjadřuje předčasnost a kdy současnost vzhledem k ději věty řídící. I přes všechna provedená omezení a filtrování nám zůstalo přes 33 000 dokladů, které bylo třeba projít a vyhodnotit. Zadali jsme požadavek, aby nám korpusový manažer nalezené doklady seřadil podle abecedy. Tím jsme získali i obsáhlý soubor uvozujících predikátů, který jsme poté využili v kapitole 4 „Predikáty uvozující vedlejší věty obsahové“. Soubor predikátů získaných z korpusu jsme dále doplňovali a rozšiřovali o predikáty uvedené v odborné literatuře (např. Svoboda, 1970; Macháčková, 1983; Grepl–Karlík, 1989, Grepl–Karlík, 1998, atd.) či z různých dalších zdrojů.

Naše disertační práce je členěna do pěti hlavních kapitol.

2. kapitola: Relativní čas – přehled názorů

Po obecném úvodu, který tvoří první kapitolu této disertační práce, se v druhé kapitole zabýváme vymezením pojmů relativní a absolutní čas. Uvádíme zde přehled zpracování tématu relativního času v odborné literatuře a vlastní reflexi názorů uvedených v těchto lingvistických pracích.

Při vymezení pojmů absolutní a relativní čas jsme upozornili na to, že se v české lingvistice můžeme setkat celkem s trojím pojetím relativních časů.

Nejčastěji jsou relativními časy nazývány slovesné časy ve vedlejších větách obsahových, kde čas věty obsahové není užit absolutně vzhledem k okamžiku promluvy, nýbrž relativně vzhledem k ději věty řídící. Vzhledem k okamžiku, kdy je věta řídící pronesena, má souvětí po řadě platnost minulou, přítomnou nebo budoucí, např. *Viděl / vidí / uvidí, že někdo jde po ulici*. Věta obsahová vyjadřuje děj, který měl v prvotní situaci také svou samostatnou časovou platnost: *Někdo jde po ulici*. Jako věta vedlejší se však podřizuje své větě řídící – časové tvary jejího přísudkového slovesa už nevyjadřují absolutní časové

zařazení vzhledem k okamžiku promluvy, ale relativní časovou platnost vzhledem k času hlavního děje: jde-li o děj současný (tj. probíhající v době, do níž spadá děj věty řídicí), užije se v obsahové větě přítomtu, např. *Věděl, že tu někdo je*; jde-li o děj předčasný (tj. o děj, který proběhl před dějem věty řídicí), užije se v obsahové větě préterita, např. *Věděl, že tu někdo byl*; jde-li o děj následný (tj. o děj, který proběhne až po ději věty řídicí), užije se futura, např. *Věděl, že tu někdo bude*. Jak ukazujeme v odd. 6.3 a 6.4, relativní časy v tomto pojetí se někdy vyskytují i ve větách doplňovacích, ty však vždy alespoň implicitně závisejí na větě obsahové.

Ojediněle jsou v české lingvistice jako relativní časy označovány i slovesné tvary vyjadřující vzájemný časový vztah děje věty řídicí a na ní závislé věty příslovečné časové: *Když jsem odcházela, ještě spal* (souč.) × *Když jsem odešel z Plzně, kontakt s rodiči jsem ztratil* (nesouč.)“ (NESČ, heslo *Slovesný čas*, s. 1670). Toto pojetí, časté v německé lingvistice, najdeme u nás např. v hesle *Slovesný čas* v obou vydáních *Encyklopedického slovníku češtiny* (2002, 2017).

Konečně třetí pojetí nacházíme pouze u S. Čmejkové (1986), která termínem relativní časy označuje časové formy vztahující se k imaginárnímu okamžiku promluvy, např. v dílech krásné literatury.

V naší práci se zabýváme pouze prvním ze zmíněných tří pojetí. V přehledu odborné literatury, která se tématem relativního času zabývá (odd. 2.2), jsme podrobněji zmínili zvláště práce J. Panevové a kol. ze 70. let. V článku J. Panevové a P. Sgalla *Relativní čas* (1971) autoři na příkladech ukazují, že za relativní časy je třeba považovat i ty, které se (někdy jen zdánlivě) shodují s časy absolutními (tj. současnost v přítomnosti, předčasnost v minulosti a přítomnosti a následnost v přítomnosti a budoucnosti). V dalších pracích J. Panevová a kol. ukázali, že relativní časy se neužívají jen ve větách obsahových, ale i ve všech větách doplňovacích na nich závislých. Zajímavý příspěvek do diskuse o relativních časech přinesl i J. V. Bečka, který ve svém článku *O relativních a subjektivních časech v češtině* (Naše řeč, 1975) upozornil na to, že v případě relativních časů se jedná o „vyjádření času vzhledem k individuální časové pozici osoby“, a přimlouval se proto (neúspěšně) za zavedení termínu „subjektivní časy“.

3. kapitola: Vymezení vedlejších vět obsahových

Třetí kapitola naší práce je věnována vymezení vedlejších vět obsahových. Po stručném přehledu literatury, která se větami obsahovými zabývá (odd. 3.1), následuje charakteristika vět obsahových z různých hledisek (odd. 3.2): 1) z hlediska syntaktického (valenční kritérium, dělení vět obsahových podle postojové modalit, spojovací prostředky uvozující věty obsahové, větněčlenská platnost vět obsahových, místo vedlejších vět obsahových mezi ostatními druhy vět a shody a rozdíly mezi větami obsahovými a doplňovacími vztažnými), 2) z hlediska morfologického (užití slovesného času a způsobu ve vedlejších větách obsahových) a 3) z hlediska sémanticko-pragmatického (sémantika predikátů uvozujících věty obsahové, role predikátů faktových a nefaktových a oddíl uvádějící do problematiky původců sdělení v souvětích s větami obsahovými – tzv. prvotního konatele a mluvčího, jejichž perspektiva hraje ve větách obsahových důležitou roli při volbě slovesného času, částečně i slovesného způsobu).

Hned v úvodu 2. oddílu 3. kapitoly (3.2.1) citujeme několik definic vět obsahových od různých autorů. Všechny tyto definice různými slovy formulují totéž, a to že vedlejší věty obsahové jsou nutným valenčním doplněním svých řídicích predikátů, kde toto doplnění má primárně formu větnou. Z tohoto kritéria jsme vycházeli při posuzování, které vedlejší věty lze považovat za věty obsahové. Druhým důležitým kritériem bylo užívání relativních časů, respektive alespoň možnost užití relativního času v dané vedlejší větě. Doklady nalezené v korpusu jsme podrobovali oběma kritériím: ty vedlejší věty, které splňovaly obě kritéria, jsme bez dalších pochybností zařadili k větám obsahovým, ty, které splňovaly pouze jedno z kritérií, jsme po úvaze zařadili k větám obsahovým též. Bohemistická literatura není v této problematice jednotná: např. K. Svoboda (1970, 1972) a J. Panevová (1971a, 1971b) považují za obsahové pouze ty vedlejší věty, ve kterých se užívá relativních časů. Vzhledem k tomu, že jiní autoři (Bauer, Hrbáček, Grepl–Karlík) za obsahové považují i vedlejší věty s absolutním časem, které splňují dané valenční kritérium, rozhodli jsme se pro toto řešení rovněž. Za jádro vět obsahových tak považujeme věty, které splňují obě kritéria, a ty, které splňují jen jedno z kritérií, tvoří pak v našem pojetí jejich periferii.

U vět obsahových, které splňují pouze kritérium možnosti užívání relativních časů, dominující predikát váže na sebe tuto větu obsahovou jako jeden z participantů, ale toto valenční doplnění není obligatorní, daný predikát je možné užít i bez této obsahové věty. Patří sem zejména věty předmětné blízké větám příslovečným příčinným (K. Svoboda tyto věty nazývá příčinně předmětové (Svoboda, 1972, s. 131)), závislé nejčastěji na predikátech s významem „hodnocení a citových stavů“ (*zlobil se, plakal, byl překvapený, posmíval se*

někomu, chválil někoho apod.), ale můžeme sem zařadit i obsahové věty závislé na některých predikátech s významem „komunikování“ (*udal někoho, kritizoval někoho, hájil se, přiznal se, lhal* apod.). Vedlejší větu obsahovou lze vynechat, řídicí věta ji nevyžaduje jako své nutné valenční doplnění. Srov.:

1. *Tvářil se nevzrušeně, ale ve skutečnosti byl naštvaný, že se letošní olympiáda koná právě v Číně.* → *Tvářil se nevzrušeně, ale ve skutečnosti byl naštvaný.*
2. *Dědečka nakonec zatkli, někdo ho udal, že chodí bez žluté hvězdy.* → *Dědečka nakonec zatkli, někdo ho udal.*

Dále se zabýváme větami obsahovými splňujícími pouze ono syntaktické, resp. valenční kritérium. V odborné literatuře jsou jako příklady vět obsahových s nemožností užití relativního času uváděny nejčastěji vedlejší věty závislé na hodnotících predikátech uvozené spojkou *když* nebo vedlejší věty závislé na predikátech s významem „existence“ (*stalo se, následovalo* apod.). V naší práci uvádíme několik dalších skupin predikátů nalezených v korpusu, po kterých je v závislé větě možný pouze absolutní čas (predikáty vyjadřující hodnocení mluvčího, jako např. *zachránilo ho, vyplatilo se mu, nesnáze mu působilo, výhodou bylo* apod., predikáty vyjadřující kauzální vztah k ději věty závislé, jako např. *způsobil, dosáhl* apod., a další).

3. *Jako malou ji mrzelo, když před ní dospělí měli tajnosti.*
4. *Naposledy v roce 1995 se přihodilo, že na turnaji vůbec nepršelo.*
5. *Majiteli se vyplatilo, že měl tajný spínač elektrické energie.*

Zde upozorňujeme na to, že obligatorní valenční doplnění predikátu řídicí věty představují i podmětne věty doplňovací vztahné, jako např. ***Kdo přišel pozdě, musel stát*** (podmět, vyjádřený zde vedlejší větou, je obligatorním valenčním doplněním přísudku). Valenčním doplněním predikátu jejich řídicí věty však není primárně vedlejší věta, nýbrž nominální skupina – podstatné jméno, popř. zájmeno (v tomto případě např. substantivum *opozdilec* – *Opozdilci museli stát.*) Další důvody, proč nelze všechny podmětne věty považovat za obsahové, uvádíme v odd. 3.2.12 „Shody a rozdíly mezi větami obsahovými a doplňovacími vztahnými“.

Z uvedeného vyplývá, že ani ono syntaktické, resp. valenční kritérium, ani kritérium možnosti užití relativního času nejsou konstitutivním rysem vedlejších vět obsahových. K tomu, aby vedlejší věta mohla být považována za obsahovou, stačí pouze jedno ze zmíněných kritérií. Jak již ale bylo řečeno výše, jádro vět obsahových tvoří vedlejší věty, které splňují obě zmíněná kritéria.

Mezi korpusovými doklady jsme našli i takové vedlejší věty, které splňují obě zmíněná kritéria, a přesto nebyly v odborné literatuře při výkladu o větách obsahových dosud zohledněny. Jsou to například věty přísudkové závislé na predikátech typu *výsledek byl (ten/takový), že...* či věty příslovečné způsobové (*tvářil se, že..., vypadal, že...* apod.) a prostředkové (*argumentoval tím, že..., vysvětlil to tak, že...* apod.).

6. *Závěr policie byl takový, že nejde o podvod, a případ odložila.* (věta přísudková)
7. *Usmíval se a vypadal, že má dobrou náladu.* (věta příslovečná způsobová)
8. *Ve svém odvolání se hájil tím, že proti němu není jediný přímý důkaz.* (věta příslovečná prostředková)

O větněčlenské platnosti vět obsahových souhrnně pojednáváme v oddílu 3.2.11.

V kapitole 3 také upozorňujeme na důležitý fakt, který byl sice znám již dříve, ale nebyla mu nikdy přikládána taková důležitost jako v této práci: máme na mysli roli původců sdělení ve větách obsahových – tzv. prvotního konatele („autora“, přesněji konatele toho, co vyjadřuje věta obsahová) a mluvčího (autora celého souvětí s větou obsahovou). Podle našeho názoru hraje v užívání slovesného času ve větách obsahových zásadní roli, z čí perspektivy je slovesný čas volen: zda z perspektivy prvotního konatele (pak se jedná o relativní čas), či z perspektivy mluvčího (pak se jedná o čas absolutní). Ve většině vět obsahových jsou slovesné časy voleny z hlediska prvotního konatele, někdy je v nich však možné i užití časů z hlediska mluvčího (o těchto případech a jejich zdůvodnění pojednává 5. kapitola této práce). Některé druhy vět obsahových pak prvotního konatele nemají vůbec, a slovesné časy jsou v nich tedy voleny pouze z hlediska mluvčího (např. již zmíněné vedlejší věty závislé na predikátech s významem „existence nebo změny“ či predikátech vyjadřujících hodnocení mluvčího). V oddílu 3.2.7 pojednávajícím o slovesném způsobu ve větách obsahových se problematiky původců sdělení dotýkáme znovu, když ukazujeme, že v některých případech (zejména po predikátech faktových) může mluvčí užitím kondicionálu vyjádřit záporné stanovisko k obsahu vedlejší věty, zatímco při užití indikativu mluvčí proklamuje, že se jedná o pravdivou skutečnost (objektivní fakt).

3. kapitola je uzavřena velkým shrnujícím přehledem vět obsahových, zahrnujícím různá třídící hlediska (sémantiku uvozujícího predikátu, postojovou modalitu, spojovací výrazy a větněčlenskou platnost).

4. kapitola: Predikáty uvozující vedlejší věty obsahové

Nejobsáhlejší kapitolou naší práce je kapitola 4 „Predikáty uvozující vedlejší věty obsahové“.

Uvozující predikáty jsou zde na základě své sémantiky rozděleny do sedmi skupin:

- 1) nadřazený predikát s významem komunikování;
- 2) nadřazený predikát s významem smyslového vnímání;
- 3) nadřazený predikát s významem myšlení;
- 4) nadřazený predikát s významem hodnocení a citových stavů;
- 5) nadřazený predikát s významem volní činnosti;
- 6) nadřazený predikát s významem existence nebo změny;
- 7) nadřazený predikát s významem čekání.

V každé skupině jsou predikáty děleny do dalších sémantických podskupin a v relevantních skupinách je dále zohledněno dělení příslušných vět obsahových podle postoje modalit na oznamovací, tázací a žádací. Při třídění bohatého korpusového materiálu nám zde byly cennou inspirací kapitoly o predikátech uvozujících věty obsahové ve *Skladbě spisovné češtiny* a *Skladbě češtiny* (Grepl–Karlík, 1989, s. 426–445; Grepl–Karlík, 1998, s. 71–75, 104–111, 230–232, 239–242). Do našeho výběru jsme zařadili všechny uvozující predikáty nalezené v korpusu, které jsme posléze doplňovali z dalších zdrojů, takže celá kapitola obsahuje ve výsledku přes 1500 predikátů (ani přes toto množství si však nemůžeme činit ambice na úplnost).

5. kapitola: Analýza případů s užitím absolutního času ve vedlejších větách obsahových

V páté kapitole jsme se zaměřili na analýzu případů s užitím absolutního času ve větách obsahových. Nešlo nám zde již o případy, kdy je absolutní čas kvůli absenci prvotního konatele jediný možný, ale o případy vět obsahových závislých na predikátech, které běžně uvozují věty obsahové s relativním časem. Nejvíce pozornosti jsme věnovali případům, kdy je současnost v minulosti vyjádřena nedokonavým préteritem. B. Ilek (1951) a J. Bauer (1965) upozorňují, že v některých případech je ve větě obsahové možné, či dokonce nutné užití nedokonavého préterita (tj. absolutního času) pro vyjádření současnosti s uvozujícím predikátem v minulém čase. My jsme v této práci ukázali, že spektrum predikátů, po nichž lze, či je dokonce nutné v závislé větě obsahové užití absolutního času, je mnohem širší, než bylo předtím v odborné literatuře popsáno (v odborné literatuře se o užití préterita pro vyjádření současnosti v minulosti mluví pouze v souvislosti s predikáty s významem „smyslového vnímání“ a „hodnocení a citových stavů“, korpusové doklady však ukázaly, že se préterita v tomto významu běžně užívá i po predikátech „myšlení“, a někdy dokonce i

„komunikování“). Prostřednictvím analýzy dokladů z ČNK jsme vyvodili jisté tendence v užívání prézentu a préterita pro vyjádření současnosti v minulosti ve větách obsahových a ukázalo se, že zde působí celá řada faktorů, které s různou silou ovlivňují možnost volby toho kterého slovesného času. Uvádíme zde celkem 9 faktorů, které volbu absolutního času zapříčiňují: 1) faktovost uvozujícího predikátu, 2) odlišná perspektiva mluvčího (vypravěče) a prvotního konatele (postavy), 3) vyjádření celkového pohledu vs. vyjádření průběhu děje, 4) rozdílné vs. shodné agenty věty řídicí a věty obsahové, 5) vyjádření pouhé současnosti s dějem věty řídicí vs. vyjádření platnosti i v okamžiku promluvy, 6) věta obsahová vyjadřuje réma celého souvětí, 7) antepozice věty obsahové, 8) ovlivnění času ve větě obsahové jiným préteritem v blízkosti, 9) přítomnost příslovečného určení času odkazujícího do minulosti.

Nalezené korpusové doklady jsme často konfrontovali s jejich ekvivalenty se změněným slovesným časem (např. préteritem bylo nahrazeno prézentem a naopak), abychom zjistili, dojde-li při změně slovesného času k nějaké změně, případně k jaké. U některých případů jsme došli k závěru, že prézens a préteritem jsou ve vyjádření současnosti v minulosti synonymní, jindy jsme konstatovali rozdíl pouze stylistický, v mnoha případech se však jednalo o rozdíl významový a v takových případech již nelze prézens a préteritem volně zaměnit.

Faktory ovlivňující volbu préterita pro vyjádření současnosti v minulosti ve větách obsahových

1) Faktovost uvozujícího predikátu

9. *Nejdřív jsem myslela, že **je** zemětřesení, jenže vzápětí se mi hrudníkem začala šířit ostrá bolest a já pochopila, že ten třas **nepocházel** zvenčí, ale z mého nitra.*

Po nefaktovém predikátu *myslela* je ve větě obsahové užito relativního času – prézentu, který vyjadřuje subjektivní myšlenkový pochod prvotního konatele. Po faktovém predikátu *pochopila* je ve větě obsahové užito préterita vyjadřujícího současnost v minulosti, tj. absolutního času, který vyjadřuje objektivní fakt, což potvrzuje test negace – věta (c) je presupozicí věty (a):

- a) *Pochopila jsem, že ten třas nepocházel zvenčí, ale z mého nitra.*
- b) *Nepochopila jsem, že ten třas nepocházel zvenčí, ale z mého nitra.*
- c) *Ten třas nepocházel zvenčí, ale z mého nitra.*

2) Odlišná perspektiva mluvčího (vypravěče) a prvotního konatele (postavy)

Préteritum vyjadřující současnost v minulosti naznačuje větší odstup a důraz na objektivitu sdělení komentovanou z pozice mluvčího, zatímco přezens evokuje zpřítomnění daného okamžiku a subjektivní vnímání prvotního konatele. Srov.:

10. *Mně strašně vadilo, že **byla** pořád pryč a **neměla** na mě čas.*

10a) *Mně strašně vadilo, že **je** pořád pryč a **nemá** na mě čas.*

V beletrii vypravěč často užívá tzv. vyprávěcího préterita (srov. Weinrich, 1964), a to někdy i ve větách obsahových, kde tak díky vyprávěcímu préteritu vystupuje do popředí vypravěč, skrze jehož vidění je komentováno myšlení či prožívání postav. I ve větách obsahových uvozených nefaktovými predikáty tak lze užít absolutního času – préterita vyjadřujícího současnost v minulosti.

11. *Trochu podobně smutná byla teta Irena. Šeptalo se sice, že **byla** jistě smutná proto, že neměli děti, ale já jsem si vždycky myslel, že **byla** jako zakřiknutá a že se snad strýce Bruna i trochu **bála**.*

3) Vyjádření celkového pohledu vs. vyjádření průběhu děje

Pokud je kladen důraz na **průběh** dané události, bývá ve vedlejší větě obsahové užito relativního času (přezentu pro vyjádření současnosti):

12. *Zadumaně jsem poslouchal, jak **slábne** motor.*

U dalších příkladů, které zde uvádíme, by již náhrada préterita přezentem podle našeho názoru nebyla vhodná – přezens by příliš obracel pozornost k průběhu děje, zde je však důležitější vyjádření **celkového pohledu**. Srov.:

13. *„Všichni viděli, že Tomáš **jel** dobře,“ řekl Engeho manažer Antonín Charouz.*

14. *Vím, že je má tatínek s sebou, protože jsem viděl, jak je **balil**.*

15. *Neslyšel jsi, co **jsme si vyprávěli** o Manfredovi?*

V některých případech náhrada přezentem není možná vůbec, protože se jedná o zpětné celkové hodnocení dané události mluvčím. Srov.:

16. *Všichni viděli, že to **byl** fantastický fotbal a **měli jsme** více šancí než Spartak.*

4) Rozdílné vs. shodné agenty věty řídicí a věty obsahové

Zejména u uvozujících predikátů s významem „myšlení“ a „smyslového vnímání“ hraje roli to, zda je agens věty řídicí shodný s agentem věty obsahové, či nikoli. V případě shody se pro vyjádření současnosti v minulosti užívá většinou „subjektivnější“ přezens,

pokud se však agenty liší, je možné i préteritum, které vyjadřuje větší odstup a perspektivu mluvčího. Srov.:

17. „Pan Mareš velmi dobře věděl, že mé těhotenství **bylo rizikové**, a proto si mohl lehce domyslet, že mě jeho neomalený útok hluboce zraní,“ dodala Paroubková.

V případě shodných agentů by byl možný pouze prézens:

17a) Věděla jsem, že mé těhotenství **je** rizikové.

5) Vyjádření pouhé současnosti s dějem věty řídicí vs. vyjádření platnosti i v okamžiku promluvy

Préteritum má přednost, či je dokonce jediné možné, pokud má být vyjádřena současnost v minulosti, a prézens by evokoval platnost i v okamžiku promluvy (mluvčího) či stálou platnost. Srov. následující příklady:

18. *Lidi možná zastrašilo, že sociální demokraté **byli ochotni** se spojit s komunisty.*
19. *Jemu spíš imponovalo, že **jsem byla** díky svalům jiná než ostatní ženy.*
20. *Jasně jsme dokázaly, že jsme tady **byly nejlepší** a **máme** opravdový tým, v němž není markantní rozdíl mezi hráčkami základu a z lavičky.*

Prézens v posledním příkladu naopak vyjadřuje platnost v okamžiku promluvy, resp. její platnost okamžik promluvy přesahuje. Préteritum by vyjadřovalo pouze současnost v minulosti, nikoli však platnost i v okamžiku promluvy.

6) Věta obsahová vyjadřuje réma celého souvětí

Zde se předpokládá, že obsah věty obsahové je již znám, že se o něm nehovoří poprvé. Tato skutečnost bývá doprovázena silným (intonačním) důrazem na uvozujícím predikátu.

21. *Museli vidět, jak židovské sousedy **odváděli** muži v černých uniformách SS.*
22. *Pracoval jsem. Co sis myslela, že **jsem prováděl**?*
23. *Vždyť jsi slyšela, co **vypravovala**.*

7) Antepozice věty obsahové

V těchto případech je obsah věty obsahové rovněž rématem celého souvětí.

24. ***To, že kradl, podváděl a dlužil** kdekomu, se s přispěním jeho vlivu a známých dařilo dlouho tutlat.*

V případě postpozice věty obsahové by se užilo spíše prezentu:

- 24a) *Dlouho se dařilo tutlat, že **krade, podvádí a dluží** kdekomu.*

8) Čas věty obsahové je ovlivněn blízkostí jiného préterita.

Pokud je součástí věty obsahové v minulém čase sloveso dokonavé i nedokonavé, popř. na větě obsahové závisí věta příslovečná časová v préteritu, čas nedokonavého slovesa ve větě obsahové se často s tímto (zpravidla dokonavým) préteritem vyrovnává.

25. *Pak cítil, že ho kdosi **nesl** a **hodil** do sedla.*

X 25a) *Pak cítil, že ho kdosi **nese**.*

26. *Slyšela jsem, jak chlapi na schodech **povykovali**, když Zdeněk vešel.*

X 26a) *Slyšela jsem, jak chlapi na schodech **povykují**.*

9) Ve větě obsahové je příslovečné určení času odkazující do minulosti.

Ve větách obsahových jako např. *Slyšel jsem, jak jste se včera domlouvali* je préteritem odstraněna kolize času a časového určení. Tato skutečnost se ale netýká jen typických příslovečných určení času explicitně odkazujících do minulosti, jako *před hodinou, včera, minulý týden, loni* apod., čas ve větě obsahové mohou ovlivňovat i příslovečná určení jako *při té příležitosti, při odchodu do šaten* apod. Srov.:

27. *Konečně jsem na hráčích viděl, že **byli při odchodu do šaten** na pokraji vyčerpání.*

X 27a) *Konečně jsem na hráčích viděl, že **jsou** na pokraji vyčerpání.*

V páté kapitole jsme se zmínili také o užívání slovesných časů po uvozujícím predikátu v budoucím čase. Analýza korpusových dokladů ukázala, že i po řídicím predikátu v budoucím čase je užití relativních časů běžné. Pokud jsou užity časy absolutní, příčinou jsou většinou stejné faktory jako u řídicích predikátů v minulém čase.

6. kapitola: Analýza specifických případů s užitím relativního času ve vedlejších větách obsahových

V šesté kapitole jsme se vrátili opět k relativnímu času – analyzovali jsme zde několik specifických případů s relativním časem, včetně užití časů v souvětích s větami obsahovými se složitější stavbou. Ukázali jsme zde, že je-li ve větě obsahové kladen velký důraz na perspektivu prvotního konatele, lze užít relativního času i po uvozujících predikátech implikujících perspektivu mluvčího, jako např. ve strukturách typu *bylo* + jmenný predikát s významem hodnocení (*bylo dobré/horší/důležité, byla pravda* atd.). K. Svoboda (1970, 1972) a J. Panevová (1971b), kteří tento typ vedlejších vět rovněž zkoumali, oba dospěli

k závěru, že se zde relativní časy uplatnit nemohou, a proto se již podle jejich názoru nejedná o věty obsahové. My jsme na mnoha příkladech z korpusu SYN ukázali, že se i v tomto typu vět relativní časy užívají, byť se jedná o užití příznakové, jehož cílem je právě zdůraznění hlediska prvotního konatele (srov. odd. 6.2).

28. *Když helikoptéra dosedla na zád', necítla Rachel žádnou zvláštní úlevu. Dobré bylo, že už **nekrouží** nad oceánem. Špatné, že **stojí** přímo na něm.*

29. *Na penězích mu za mák nezáleželo, důležité bylo, že **je** konečně po všem.*

30. *Byl rok 1983 a my neměli žádné starosti. Hlavní bylo, že **nemusíme** do školy. To, že **natáčíme** film, bylo na druhém místě.*

Také po predikátech typu *důvodem bylo* se většinou očekává vyjádření objektivní reality z hlediska mluvčího, spojené s užitím absolutního času. Pokud se však po těchto predikátech užije relativního času, může to znamenat, že mluvčí se od výroků prvotního konatele distancuje – užitím relativního času dává najevo, že se nejedná o objektivní fakt, ale pouze o názor či výrok prvotního konatele (často se k tomuto účelu užívá také částice *prý*, v našich příkladech je však distancující postoj mluvčího patrný i bez ní). Srov.:

31. *Většina řidičů nedbala zákazů a klidně v čistěných ulicích parkovala. Nejčastějším důvodem bylo, že **jdou** ,pouze' k lékaři.*

V oddílech 6.3 a 6.4 jsme pak ukázali, že díky faktoru vyjádření perspektivy prvotního konatele je někdy možné užít relativního času dokonce i v případě, kdy se už nejedná o větu obsahovou, ale o větu doplňovací vztahnou či příslovečně určovací (např. ve vedlejších větách příslovečných časových uvozených spojkami *až*, *dokud (ne)*, *když*, *jakmile* apod., či v určitých specifických případech i ve větách doplňovacích vztahných nezávislých explicitně na větě obsahové). Aby však mohla být perspektiva prvotního konatele ve větě doplňovací vyjádřena, musí tu vždy být alespoň implikována věta obsahová. Srov.:

32. *Zasáhnout měl, až **nebude vyhnutí**. = Rozkaz zněl, že má zasáhnout, až **nebude vyhnutí**.*

X 32a) *Zasáhl, až když **nebylo vyhnutí**.*

33. *Georgiou nechtěl odejít, dokud pro ni někdo nepřijde. = Georgiou byl odhodlán, že **neodejde**, dokud pro ni nikdo nepřijde.*

X 33a) *Georgiou neodešel, dokud pro ni nikdo nepřišel.*

34. *Když viděla, jak do něj zašel, vydechla si, ale nehýbala se, dokud **zas nevyjde**. = Byla odhodlána, že se **nebude hýbat**, dokud **zas nevyjde**.*

X 34a) *Nehýbala se, dokud **zas nevyšel**. (Bez vyjádření odhodlání prvotního konatele)*

35. *Měl ho vyfotit, jakmile vystoupí z auta.* = *Pokyn zněl, že ho má vyfotit, jakmile vystoupí z auta.*

X 35a) *Vyfotil ho, jakmile vystoupil z auta.*

36. *Začal jsem si dělat seznam věcí, které ještě musím stihnout.* = *Začal jsem si dělat seznam, které věci ještě musím stihnout.*

To, že hranice mezi užitím relativního a absolutního času nevede striktně mezi větami obsahovými na jedné a větami doplňovacími na druhé straně, ukázala ve svých pracích ze 70. let již J. Panevová a kol. Autorka na příkladech demonstruje, že relativní čas se neužívá jen ve větách obsahových, ale i ve všech větách vedlejších (doplňovacích), které na větě obsahové závisejí. Pokud se ovšem jedná o komentář mluvčího, je v závislé doplňovací větě užit čas absolutní. V naší práci jsme tento poznatek J. Panevové ilustrovali mnoha doklady z ČNK. Srov.:

37. *Sám věděl nejlíp, že jeho takzvaná společenská je nanejvýš rozmarná mašina, která rozhodně nenaskočí pokaždé, a pokud ano, tak se nejdéle do dvou hodin zadře.*

38. *Myslí na to, že někde v jejím bytě jsou jeho dopisy, které může dávat kdykoli komukoli číst.*

Srov. i doklady, kde je závislá doplňovací věta připojena jako komentář mluvčího:

39. *Havel velice rychle pochopil, že underground, který byl početnější a vlastně také ochotnější se do věci vložit, s tou věcí také pohne.*

40. *Přivolaný komíník poté zjistil, že komín, který ústil z koupelny, je zasypaný maltou.*

Formulování poznatku, že užití slovesných časů ve vedlejších větách obsahových a všech větách doplňovacích na nich závislých se řídí tím, zda mluvčí pohlíží na děj věty obsahové ze své perspektivy, či přejímá perspektivu prvotního konatele, lze podle našeho názoru považovat za jeden z největších přínosů této disertační práce.

Seznam použité literatury – výběr

1. BAUER, Jaroslav. Souvětí s větami obsahovými. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university: Řada jazykovědná A 13*, roč. XVI, Brno, 1965, 55–66.
2. BAUER, Jaroslav a GREPL, Miroslav. *Skladba spisovné češtiny*. 3. vyd. Praha: SPN, 1980.
3. BEČKA, Josef V. O relativních a subjektivních časech v češtině. *Naše řeč*, 1975, **58**, 186–195. ISSN 0027-8203.
4. ČMEJRKOVÁ, Světlá. Kategorie času v jazykovém odrazu. In: NEKVAPIL, Jiří a ŠOLTYS, Otakar, ed. *Linguistica XVI: Teoretické otázky jazykovědy*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1986, 192–218. ISSN 0232-0428.
5. DANEŠ, František, HLAVSA, Zdeněk, GREPL, Miroslav a kolektiv. *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia, 1987.
6. ERTL, Václav. *Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. 5., podstatně přepracované vyd. Praha: Nákladem České grafické akc. společnosti „Unie“, 1914.
7. GREPL, Miroslav a KARLÍK, Petr. *Skladba spisovné češtiny*. 2. vyd. Praha: SPN, 1989.
8. GREPL, Miroslav a KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Votobia, 1998. ISBN: 80-7198-281-4.
9. HAJIČOVÁ, Eva, PANEVOVÁ, Jarmila a SGALL, Petr. The Meaning of Tense and Its Recursive Properties. *Philologica Pragensia*, 1971, **14**, 1–15. ISSN 0048-3885.
10. ILEK, Bohuslav. Vyjadřování současných dějů v ruštině a češtině. *Časopis pro moderní filologii*, 1951, **34**, 102–108. ISSN 0008-7386.
11. KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana a kolektiv. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.
12. KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana a kolektiv. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2017. ISBN 978-80-7422-480-5.
13. KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, RUSÍNOVÁ, Zdenka a kolektiv. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 1995. ISBN 978-80-7106-980-5.
14. MACHÁČKOVÁ, Eva. Analytické predikáty. *Jazykovědné aktuality*, 1983, **20**, 122–176. ISSN 1212-5326.
15. PANEVOVÁ, Jarmila. Relativní a rekurzivní vlastnosti významu času. In: *Čas a modalita v češtině: Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XXXIV*. Praha: Univerzita Karlova, 1971a, 45–63.

16. PANEVOVÁ, Jarmila. Vedlejší věty obsahové. *Slovo a slovesnost*, 1971b, 32, 289–300. ISSN 0037-7031.
17. PANEVOVÁ, Jarmila a SGALL, Petr. Relativní čas. *Slovo a slovesnost*, 1971, 32, 140–148. ISSN 0037-7031.
18. SVOBODA, Karel. *Souvěťí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova, 1972.
19. ŠTĚPÁN, Josef. *Souvěťí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2013. ISBN 978-80-7494-022-4.
20. ŠTÍCHA, František a kolektiv. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013. ISBN 978-80-200-2205-9.
21. WEINRICH, Harald. *Tempus – besprochene und erzählte Welt*. Stuttgart: Kohlhammer, 1964.

Primární zdroje:

KŘEN, M. – CVRČEK, V. – ČAPKA, T. – ČERMÁKOVÁ, A. – HNÁTKOVÁ, M. – CHLUMSKÁ, L. – JELÍNEK, T. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠKRABAL, M. – TRUNEČEK, P. – VONDŘIČKA, P. – ZASINA, A.: *Korpus SYN, verze 5 z 24. 4. 2017*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.